

#### Тэма №4 “Тэма тэксту”

На папярэдніх факультатывіўных занятках мы ўжо звярталіся да паняцця тэмы. У перакладзе з грэчаскай мовы гэта слова абазначае **тое, што накладзена ў аснову**. Тэма – прадмет апавядання, апісання, разважання, даследавання, абмеркавання і г.д. На асаблівасці яе раскрыцця ўплываюць многія фактары, якія разгледзім у такіх асноўных групх, як формы славеснага выразэння і разнавіднасці славеснасці.

Да формаў славеснага выразэння адносяцца вусная і пісьмовая, маналагічная і дыялагічная. У дапаможніку “Стылістыка тэксту” М.Я.Цікоцкі, улічваючы класіфікацыю В.У.Вінаградава, вылучае чатыры функцыянальна-жанравыя тыпы маналога: 1) унушальны (агітацыйны, прамоўніцкі); 2) лірычны; 3) драматургічны; 4) наведальны (інфармацыйны, апавядальны) [3, с.143]. Унутраны маналог, ці “плынь свядомасці”, часта выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры і па структуры набліжаецца да няўласна-простай мовы:

Гэты ласкавы галасок з неба здзіўляў Васіля адным: адкуль у гэтай маленькай шэрай птушкі такія пяшчотныя пералівы? І чаму іх так добра чуваць з такой вышыні? Сапраўднае дзіва гэты жаўрук! Ды хіба толькі ў адным жаўруку дзіва? Колькі ні хадзі па полі, колькі ні мерай яго крокамі, заўсёды тут цябе што-небудзь узрадуе і здзівіць. Цвіркун, перапёлкі, дзікія галубы. А само жыта... Прысядзь у ім, прыціхні і пачуеш мяккі шэпт – то працяжны, то пяшчотны і сумны. М.Хатыловіч. “Скрыпун, або Паганіні з Зарэчча”)

У маналагічнай форме славеснага выразэння ў залежнасці ад мэты выказвання адрозніваюць апавяданне, апісанне і разважанне. Н.С.Валгіна разглядае яшчэ і такія тыпы тэксту, як азначэнне і тлумачэнне, звязаныя з асаблівым характарам тэксту (даведачным, вучэбна-метадычным і інш.) [1, с.90]. Прааналізуем прыклад:

Слова дзед вядома перш за ўсё ў значэнні ‘бацькаў або матчын бацька; стары чалавек’. Словам дзяды называліся і продкі ўвогуле, і нездарма народнае свята памінання продкаў мае менавіта такую назву – Дзяды.

А чаму калючае пустазелле таксама называецца дзядамі? Магчыма, тут уся справа ў нейкім знешнім падобенстве? Сапраўды, пасля нядоўгіх разважанняў можна сказаць, што калючкі на гэтай расліне нечым нагадваюць няголеную бараду старога чалавека. Але найбольш верагодным вучоныя лічаць меркаванне аб сувязі гэтага слова са старажытным культам памінання продкаў – дзядоў. Продкі, як вядома, усведамляліся як зберагальнікі дома ад вогнішча і скарбу, як абаронцы ад уздзеяння “нячыстай сілы”. У такім разе мы прыходзім да думкі аб тым, што калючае пустазелле атрымала назву дзяды, паколькі яно выкарыстоўваецца як засцярога ад “нечысці”: снапы, пучкі гэтай расліны вешалі каля варот, дзвярэй хаты, каб адагнаць варожых духаў. Невыпадкова і тое, што гэтая расліна называецца таксама чартапалохам, чартагонам. (У.Коваль. “Чым адгукаецца слова”)

У гэтым навукова-папулярным тэксце падаюцца асноўныя азначэнні слова дзед і падрабязна тлумачыцца прычына таго, чаму калючае пустазелле таксама называецца дзядамі. Такім чынам, тэкст уключае элементы азначэння і тлумачэння.

Вылучаецца яшчэ і такі тып тэксту, як інструктаванне (рэкамендацыі да дзеянняў), які рэалізуецца ў тэкстах інструкцый, метадычных распрацовак, рэкамендацый, медыцынскіх і кульнарных рэцэптаў [1, с.92].

Тэма апавядальных тэкстаў звычайна выражаецца ў складзе выказніка:

Аднаго разу вожык так захапіўся паляваннем, што не заўважыў, як пачало світаць. Тады пабег да высокага цёмнага плота, каб там схавацца, але яго прыкмеціў чорны сабака, наляцеў, збіў з ног. Звярок згарнуўся ў клубочак, і сабака тыцнуўся

пысай у вострыя вожыкавы калючкі, віскнуў ад болю, адскочыў убок і забрахаў. Вожык баяўся варухнуцца, ляжаў як нежывы.

Узышло сонца, і тут вожыка ўбачыў хлопчык. Ён асцярожна прынёс звярка ў двор, пасадзіў у клетку. (А.Дзятлаў. “Горды звярок”)

*Для апісальных тэкстаў характэрны апісальны тып сказаў, у якім група выказніка знаходзіцца перад групай дзейніка:*

Цудоўна ў пагодлівыя дні лістапада. Гарыць залатым полымем гай, ціха і сумна лапоча нешта асіннік, быццам скардзіцца на тое, што хутка зіма. Апошняя гэта асенняя квецень. Падзьме халодны сівер, загойдае лес, і замітусяцца ў паветры апошнія лісты. Цёплым дываном прыкрыюць яны ногі дрэў, каб узімку не стылі тыя ад суровых маразоў. (В.Жушма. “Перадзім’е”)

*Структура разважання звычайна ўключае тэзіс – доказ (аргументацыя) – вывад (заклучэнне, абагульненне). Разважанне можа разгортвацца па-рознаму, напрыклад, на аснове супастаўлення і адмаўлення. Так, у сваім абразку “Строгі і шчыры дзядзька” У.Дубоўка ўспамінае сустрэчу з Янкам Купалам:*

Аднойчы ляжалі мы з Іванам Дамінікавічам на беразе мора (1924). Ён памаўчаў, як звычайна, пасля кажа: “Вось, браце, хвалі на моры. Няма ім ліку, няма ім спакою. Так і наша думка. Загадаеш сам сабе: ні аб чым не думаць боць колькі хвілін. Не! Адна думка набягае на другую. Аблётаеш думкаю ўвесь свет, усе вякі...”

*Рэальна розныя тыпы тэкстаў кантэкстуальна спалучаюцца:*

Мяло ўсю ноч. Мне не спалася. Можа, таму, што ўпершыню за зіму мяла завая, і яе посвіст за акном нагадваў заснежаны лес, будзіў фантазію, кідваў мяне ў вір мараў. Пад ранак не вытрымаў, глянуў на вуліцу. А там – казка. Не трэба і фантазіі. Мокры снег шчыльна спавіў зямлю, запакаваў лужыны, ціжкім грузам павіс на кожнай галінцы бяроз. Тонкія, доўгія іх пасмы схіліліся долу. Як вытрымліваюць, як яны не зломяцца? (В.Жушма. “Завая”)

*Да разнавіднасцей славеснасці адносяць мастацкую і немастацкую, народную і кніжную, а таксама роды, віды і жанры славеснасці. У немастацкай славеснасці выразна выяўляюцца прадметна-логічныя структуры, у мастацкай – вобразныя, эмацыянальна-экспрэсіўныя.*

Паняцце “вобраз” больш шырокае, чым проста “мастацкі вобраз”. Славесны вобраз як форма нагляднага ўяўлення пра навакольны свет выкарыстоўваецца ў навуковых тэкстах і публіцыстыцы (блакітныя артэрыі, рытм часу). Славесны вобраз, абумоўлены пераносным ужываннем слова, пазбаўлены індывідуальных эстэтычных рыс. Мастацкі вобраз – гэта спосаб канкрэтна-начуццёвага ўзнаўлення рэчаіснасці з пэўных эстэтычных пазіцый. У вобразнай сістэме пісьменніка можна вылучыць градацыю, рух ад канкрэтнага сэнсу да абагульненага: 1 ступень – вобраз-індыкатар (ужыванне прамога значэння слова); 2 ступень – вобраз-троп (пераноснае значэнне, у аснове якога – метафарызацыя); 3 ступень – вобраз-сімвал (абагульненае значэнне на аснове прыватных пераносных). Так, Н.С.Валгіна, аналізуючы апавесць А.П.Чэхава “Дама з сабакам”, як вобраз-індыкатар вылучала шэры колер, вобраз-троп – вобраз звычайных людзей, вобраз-сімвал – вобраз будзённасці, безвыходнасці [1, с.125]. І ў творах беларускай літаратуры можна знайсці прыклады сэнсавай градацыі шэрага колеру. Напрыклад, у вядомай тэатралогіі В.Адамчыка “Чужая бацькаўшчына”, “Год нулявы”, “І скажа той, хто народзіцца”, “Голас крыві брата твайго” шэры колер выступае вобразам-індыкатарам, вобразам-тропам – прырода, вобразам-сімвалам -- змрочны і пануры час.

Вершаваная арганізацыя тэксту ў параўнанні з празаічнай больш актыўна выкарыстоўвае тропы і фігуры, мае даволі свабоднае словаразмяшчэнне і часткова абмяжоўвае выбар моўных адзінак. У мастацкай прозе вылучаюцца два асноўныя

тыпы: класічная проза (мае выразныя семантыка-лагічныя сувязі) і арнаментальная (заснаваная на асацыятыўна-метафарычным тыпе сувязі, характарызуецца багатай вобразнасцю, эмацыянальнасцю, словатворчасцю, выкарыстаннем гутарковых сродкаў мовы). Для арнаментальнай прозы характэрны рытмізаваны сінтаксіс, што збліжае гэту прозу з паэтычнымі тэкстамі. Існуюць такія з'явы, як празаізацыя вершаваных тэкстаў (напрыклад, вершы ў прозе) і паэтызацыя празаічных. Празаізацыя вершаванага тэксту можа дасягацца і за кошт дыялагізацыі, ужывання слоў бытавога зместу:

На лёс злуюцца людзі,  
Разменьваюць кватэры.  
Што гэтак лепей будзе,  
Чамусь наіўна вераць.  
Дзяцей мурзатых дзеляць  
І сварацца за грошы,  
Што здораны ў вяселле,  
Не помняць аб харошым.  
А толькі помняць крыўды,  
А толькі помняць словы:  
-- Такім раней не быў ты!  
-- І ты была талкова!  
Сусед жыве такгоўна,  
Яго бяда аб'едзе.  
Яму заўжды ўсё роўна,  
Што робіцца ў суседзяў,  
Капаецца ў паперах  
І думае аб свеце...  
Падзелена кватэра,  
Падзеленыя дзеці.

(В. Шыгі: "На лёс злуюцца людзі...")

Звернемся да прыкладу паэтызацыі празаічнага тэксту:

Побач раскошна ласкавеў у цёплым і мяккім перадасеннім сонцы, буяў, шчодро раскрыўшы свае кветкі, бадзяк. Цёмна-зялёныя, парэпаныя, нібы старэчыя рукі, лісты. Светла-зялёны клубочак - акурат вожык, -- толькі не калючы. Мяккія (іх можна нават пакратаць рукою, паліцам – яны толькі трашчаць і чапляюцца за слізкія далоні) іголки, абматаныя нейкім белым, нібы павучынкі, прадзівам. А над клубочкам – як усё роўна знарок выразаны ярка-чырвоны, з крапінкамі, чубок. Чорныя ножкі, з якіх тырчаць бледна-ружовыя, раздвоеныя на канцы песцікі (Я. Сіпакоў. "Усе мы з хат")

Аўтарская індывідуальнасць Я. Сіпакова (як, зрэшты, іных пісьменнікаў) праяўляецца ў адметнасці выбару і спалучэння моўных сродкаў. Гэтаму тэксту ўласціва своеасаблівая паэтычнасць у апісанні звычайнай, на першы погляд, расліны. Такая паэтычнасць дасягаецца дзякуючы вобразнасці. Актыўнае выкарыстанне параўнанняў дазваляе пісьменніку свежа і непаўторна перадаць знешні воблік бадзяку. Ён ужо не ўспрымаецца чытачом як недаступны і калючы. Словы з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай **ласкавеў, клубочак, чубок, ножкі** і інш. ствараюць аднаведны вобраз бадзяку.

Як бачым, на пісьменніцкі выбар матэрыялу рэчаіснасці і яго моўнага афармлення для раскрыцця тэмы ўплываюць многія фактары славеснага выражэння і разнавіднасцей славеснасці.

## Тэарэтычная літаратура

1. Валгина Н.С. Теория текста. – М.: Логос, 2003.
2. Горшков А.И. Русская стилистика. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство Аст», 2001.
3. Цікоцкі М.Я. Стылістыка тэксту. – Мн.: Бел. навука, 2002.

### Практычныя заданні

1. Якія тыпы тэксту найбольш характэрны для дакладных навук? (Адказ: апісанне і разважанне). Філасофскіх? (Адказ: разважанне). Гістарычных? (Адказ: апавяданне). Знайдзіце прыклады такіх тэкстаў і прааналізуйце іх.
2. Выпішыце прыклад тэксту-азначэння і тэксту-тлумачэння на тэму “Год”. Звярніцеся да лінгвістычных слоўнікаў беларускай мовы.
3. Параўнайце два тэксты Я.Сіпакова – праявічны і паэтычны -- на тэму “Шчасце”. У чым, на ваш погляд, выяўляецца праявіца верша “Лінія гарызонту”? Вызначце тып праявічнага тэксту (апісанне, апавяданне ці разважанне).

Яе адкрываюць дзеці,  
 Гэтую вабную, як бабуліна казка, нітку,  
 Якая злучае зоркі з расою  
 І не злучыць зоркі з расою;  
 Якая мяшае паветра з вадой  
 І не змяшае паветра з вадой;  
 Якая звівае аблогі з ралллёю  
 І не саўе аблогі з ралллёю;  
 Якая сшывае неб і зямлёю  
 І не сшывае неб і зямлёю.  
 У дзяцей пераімаюць дарослыя  
 Гэтую зманлівую, як матчына песня, нітку,  
 Каб адкрываць невядомае,  
 Тое, што ёсць за домам;  
 Каб за ніткай ісці без стомы,  
 Некалі выйшаўшы з дому;  
 Каб не заседжвацца дома –  
 З падарожжаў вяртацца дадому.  
 І каб прыносіць дадому  
 Сабраныя зоркі за домам.  
 Ах, гэтая зменлівая нітка!  
 Вечна яна дражніцца новымі небасхіламі!  
 (“Лінія гарызонту”)

А потым спахопішся – якое там шчасце! Проста табе прыемна – і ўсё. Бо шчасце – гэта заўсёды нешта недасягальнае. Яно – толькі наперадзе. І калі ты дасягнуў, дамогся таго, чаго так ужо да няўсцерпу чакаў, -- табе робіцца вельмі ж ужо радасна, і ты, задаволены і зняможаны, лічыш, што гэта і ёсць шчасце. А пройдзе час, і зноў заўважаеш, што гэтае шчасце блякне, робіцца будзённым жыццём, а ты, нудзячыся ад яго, пачынаеш сумаваць і тужліва чакаць нечага такога, што яшчэ наперадзе, што непазнана, як музыка, турбуе цябе і прымушае шчымець сэрца. Шчасце – гэта не тое, чаго ты дасягнуў. Відаць, шчасце нельга ўзяць у рукі і разгледзець, бо шчасце – гэта заўсёды лінія гарызонту: а на яе не наступіш нагою. (“Усе мы з хат”)

4. Параўнайце немастацкія (навуковыя) і мастацкія (праявічныя і паэтычныя) тэксты на тэму “Лес”. Якія структуры (прадметна-лагічныя ці эмацыянальна-

экспрэсіўныя) пераважаюць у іх? Ахарактарызуйце моўныя сродкі немастацкіх і мастацкіх тэкстаў.

Лес – 1. Дрэвы на корані, якія займаюць значную прастору; масіў зямлі, зарослы дрэвамі.

2. Спілаваныя дрэвы як будаўнічы, вырабны і пад. матэрыял. (ТСБМ, т.3, с. 36)

Лес, узаемапранікальнае адзінства раслін, жывёл, мікраарганізмаў, клімату і глебы, дзе асноўная роля належыць згуртаванню дрэў, што ўтвараюць на вялікай плошчы самкнёны дрэвастой, кампаненты якога ўплываюць адзін на аднаго і на навакольнае асяроддзе. (“Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” ў 12 т., т.6, с.337)

Даўнавата я не быў у лесе, але адчуваю, што пачынае ўжо красаваць верас: прыемна пахне салодкім цёплым мядком. Здаецца, прыгледзся добра і ўбачыш, як садзіцца на верасоўку пчала, гойдаецца, нахінаецца ледзь не да самай зямлі і суне галоўку ў кветачку – п’е соладзь...

Ад гарачыні мітусяцца, медна звяняць разамлелыя авадні, даўно стаіць суш, пыліцца зямля – не зялёныя, а шэрыя сталі кусты, вецер не можа стрэсі з іх пыл, як не здолее іх абмыць раса, вызеленіць і прасвяжыць. Чакае ўсё дажджу. (Г.Далідовіч. “Касцюм”)

У лесе было ціха і маркотна, толькі ўгары стаяў глухі шум старых хвой і ялін. Высокія асіны і бярозы далучалі зрэдку і свой голас да гэтага шуму, калі часам дужэй патыхаў сыры, халодны вецер і варушыў іх голас вецце. На гэтым месцы, дзе рос дуб, мала пазначылася прастору, і маладыя высокія елкі ўжо разгарнулі свае кашлатыя зялёныя лапы і занялі месца дуба. (Я.Колас. “Малады дубок”)

Алік увайшоў у лес, як у родны дом. Ці раз ён тут з бацькам збіраў грыбы, хадзіў у ягады, а то маці пасылала галаз, венікі. Стройнымі радамі стаялі хвой, іх голле цягнулася на поўдзень. Шастаў пад нагамі верас, гулі шэрыя, відаць, недзе блізка было іх гняздо. Дзе-нідзе пракідаўся пісчкі, траплялі часам сыраежкі, убаку стаяў мухамор. Алік, праходзячы каля яго, ганнуў нагою і далей пайшоў. (І.Гурскі. “Над Нёмнам”)

Лес ужо жыве сваім актыўным, багатым вясновым жыццём. Стракатала сарока, чэкаў дзяцел. Ды і дрозд абзываўся ў хвойніку. Гугалі галубы. Нават мурашнік, што трапіўся на вочы, і то варушыўся – выпаўзалі, грэліся на сонцы пакуль яшчэ надта ж павольныя і вялыя пасля зімовай спячкі мурашкі. Цёк сок-бярозавік, і свежыя бярозавыя пні былі мокрыя, быццам іх хто знарок паабліваў вадой. (Б.Сачанка. “Родны кут”)

Лес, як вада, наталіе смагу.  
Задыхаючыся ў вулічнай таўкатні,  
Я лесу крычу, як ратоўнаму магу:  
-- Дай мне глыток сваёй цішыні!  
У бор, як у тайну, загляну я,  
Каб зведаць сапраўдную глыбіню:  
За абыякавасцю драўлянай  
Колькі ўнутры схавана агню!  
(П.Макаль. “Мой лес”)

Замерла ўсё пад белым сонцам:  
Снег і пранізлівы спакой.  
У белых вэлюмах сасонкі,  
Ядловец з белай барадой,

Каліны леташня гронка  
Здзіўляе мёртвай белізной...  
Зайшоўся лес маўчаннем звонкім  
І трызніць будучай вясной.  
(Г.Дзмітрыеў. “Зімовы лес”)

Добрыя мясціны трэба вышукаць,  
Цішыню гарланнем не разбі.  
Павуцінне – самай тонкай вышыўкі,  
Папартнік – дзіўнае разьбы.

Смольны пах.  
Нагрэтыя сасоннікі.  
Ледзь трывожны гул.  
Даспелы бор.  
А суніцы, як малыя сонейкі,  
У вясёлых плямках мухамор.

Гэта казка – пералескі раніцай,  
Што ні крок – прасторней і пякней.  
Толькі лесу можна нізка кланяцца,  
І німа папрокам не ўпikне.  
(П.Панчанка. “Годзе вам аб колькасці ды якасці...”)

5. Назавіце асноўныя стыль-стычныя адрозненні службовай аўтабіяграфіі ад літаратурнай. Знайдзіце іх прыклады. Якія моўныя сродкі характэрны для кожнай з гэтых аўтабіяграфій?

6. Як вы разумееце паняцце славесны вобраз? Выпішыце некалькі прыкладаў славесных вобразаў з газеты “Звязда”. Чым славесны вобраз адрозніваецца ад мастацкага? Прааналізуйце ў творах У.Караткевіча сэнсавую градацыю пэўнага вобраза ад канкрэтнага да абагульненага. Параўнайце яе з вобразнымі сістэмамі іншых беларускіх пісьменнікаў.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ